

Paweł Filipczak

Uniwersytet Łódzki

ORCID: 0000-0002-5813-8606

W SPRAWIE GRANICY MIĘDZY PROWINCJAMI RZYMSKIMI SYRIA COELE I SYRIA PHOENICE

Streszczenie: Granica między prowincjami Syria Coele i Syria Phoenice, utworzonymi przez cesarza Septymiusza Sewera, nie jest dokładnie znana. Obie prowincje nazywały się dokładnie takie samo (Syria Coele) lub prawie tak samo (Syria Phoenice), jak krainy geograficzno-historyczne opisywane od dawna w literaturze greckiej i rzymskiej. Prowincje nie pokrywały jednak tego samego obszaru, co krainy geograficzne. Kasjusz Dio, autor piszący jeszcze za Sewerów, w ogóle nie używa nazw obu prowincji lub czyni to błędnie. Późniejszy przekaz Herodiana, poparty kolejnymi źródłami (Ammian, Malalas) dowodzi obecności miasta Emesa w Syrii Phoenice, a zatem granica z Syrią Coele musiała bieć na północ od tego miasta. Hipotetycznie jednak można przyjąć, że granica znajdowała się jeszcze bardziej na północ, tj. między miastem Rafanea (w Syrii Phoenice) i Apamea (w Syrii Coele).

Słowa kluczowe: Syria, Fenicja, Syria Coele, Syria Phoenice, prowincja

CONCERNING THE BORDER BETWEEN THE ROMAN PROVINCES OF SYRIA COELE AND SYRIA PHOENICE

Summary: The border between the provinces of Syria Coele and Syria Phoenice, created by Emperor Septimius Severus, is not precisely known. Both provinces had exactly the same name (Syria Coele) or almost the same name (Syria Phoenice), as the geographical and historical lands described for a long time in Greek and Roman literature. However, the provinces did not cover the same area as the geographical regions. Cassius Dio, an author writing under the Severans, does not use the names of both provinces at all or does so incorrectly. The later report by Herodian, supported by subsequent sources (Ammian, Malalas), proves the presence of the city of Emesa in Syria Phoenice, and therefore the border with Syria Coele must have run north of this city. Hypothetically, however, it can be assumed that the border was located even further north, i.e. between the towns of Rafanea (Phoenice in Syria) and Apamea (Coele in Syria).

Keywords: Syria, Phoenice, Syria Coele, Syria Phoenice, province

Utworzenie nowych prowincji

Prowincje Syria Coele oraz Syria Phoenice zostały utworzone ok. 198 r. n.e. przez cesarza Septymiusza Sewera, po jego zwycięstwie w wojnie domowej nad Pescenniuszem Nigrem, dotychczasowym namiestnikiem prowincji Syria (prowincję tę zlikwidowano a jej miejsce zajęły dwie nowe, wyżej wymienione)¹. Syria Coele, ze stolicą Laodycei (do

¹ Podział Syrii na dwie mniejsze prowincje miał osłabić władzę ich namiestników i uniemożliwić uzurpacje, cf. G.A. Harrer, *Studies in the History of Roman Province of Syria*, Princeton 1915, s. 87-90; F. Millar, *Roman Near East 31 BC-AD 337*, Cambridge-London 1993 (²2001), p. 121-122; M. Sartre, *D'Alexandre à Zénobie. Histoire du Levant antique IVe siècle av. J.-C.-IIIe siècle ap. J.-C.*, Paris 2001,

ok. 200 r.) a później w Antiochii nad Orontesem, zajmowała Kommagenę, Cyrrestykę oraz Seleukę, zatem całą północną Syrię, od Morza Śródziemnego aż po Eufrat; natomiast Syria Phoenice, ze stolicą w Tyrze, leżała bardziej na południu, zajmując Fenicję właściwą (na wybrzeżu), ale i rozległe wnętrze kraju, aż po Eufrat². Dokładniejszy przebieg granicy między tymi dwoma prowincjami jest wciąż przedmiotem naukowych polemik, a niniejszy artykuł ma na celu analizę fragmentów tych źródeł, które w dotychczasowym dyskursie nie zostały wzięte pod uwagę.

Założenia wstępne

1. W czasach cesarstwa obowiązywała stara republikańska zasada, że granice prowincji sięgały tak daleko, jak daleko sięgały prawa i obowiązki zarządzającego prowincją namiestnika. Jego odpowiedzialność za implementowanie konstytucji cesarskich, za utrzymanie spokoju oraz pobór podatków państwowych, opierała się na miastach, dokładniej zaś – na elitach miejskich, z którymi namiestnik jednocześnie współpracował oraz je kontrolował. W praktyce więc prowincję tworzyły miasta wraz z należącymi do nich ziemiami. Granice między terytoriami miejskimi oznaczano (choć nie zawsze) kamieniami granicznymi lub katastralnymi; niekiedy za graniczne uważano skrzyżowania ważniejszych dróg albo wyraźne elementy krajobrazu naturalnego, w szczególności – rzeki. W czasach rzymskich granice musiały być dobrze znane (głównie z powodu podatków, uzależnionych od wielkości lub jakości ziem), nawet jeśli dziś ich przebieg w wielu miejscach pozostaje zagadką³.

2. O ile prowincja nie powstawała w wyniku podboju terytoriów zewnętrznych, wyodrębniano ją z wcześniej istniejącej prowincji, co *de facto* oznaczało „przesuwanie”

s. 614–616. Utworzenie prowincji Syrii Phoenice jako wyraz propagandy dynastii Sewerów, powiązanej z Fenicją, cf. L.J. Hall, *Roman Berytus: Beirut in Late Antiquity*, London-New York 2004, s. 93–94 oraz, afirmacyjnie, P. Głogowski, *The Notion of Phoenicia in Roman Period*, „Eos” 2018, 105, s. 248.

² F. Millar, *op. cit.*, s. 122; M. Sartre, *Wschód rzymski od Oktawiana Augusta do Sewerów. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e.-235 r. n.e.)*, tłum. S. Rościcki, red. K. Nawotka, Wrocław-Kraków 1997, s. 58; M. Sartre, *D’Alexandre à Zénobie...*, s. 614; M. Sartre, *La Syrie creuse n’existe pas*, [in:] *L’historien et ses territoires. Choix d’article*, éd. P. Brun, Bordeaux 2014, s. 122–124.

³ Nt. rzymskich koncepcji granic, cf. K. Da Costa, *Drawing the line. An Archaeological methodology in detecting Roman Provincial Borders*, [in:] *Frontiers in the Roman World*, ed. O. Hekster, T. Kayzer, Leiden-Boston 2011, s. 50. Nt. trudności w identyfikacji granic w miastach Syrii, na przykładzie Gerazy, cf. J. Seigne, *Les limites orientale et méridionale du territoire de Gérasa*, „Syria. Archéologie, art. et histoire” 1997, 74, s. 121–138 (inskrupcje wskazują granicę miasta) oraz M. Sartre, *Bornes du territoire ou marques de propriété. Appendice*, „Syria. Archéologie, art. et histoire” 1997, 74, s. 139–140 (te same napisy wskazują granice prywatnej posiadłości) oraz na przykładzie Apamei i Chalkis, cf. J.-P. Gatiér, „Grande” ou „petit Syrie Seconde”? *Pour une géographie historique de la Syrie intérieure protobyzantine*, [in:] *Conquête de la steppe et appropriation des terres sur les marges arides du Croissant fertile*, éd. B. Geyer, Y. Calves, P.-L. Gatiér, Lyon 2001, p. 91–109.

konkretnych miast – ze starej do nowej prowincji (fakt ten miał szczególne znaczenie w zachodniej Syrii z racji gęstej w tym regionie urbanizacji). To oznacza, że granice między miastami były jednocześnie granicami między prowincjami. Rzymianie nie planowali przebiegu granic między miastami, ponieważ istniały one w Syrii od czasów co najmniej hellenistycznych. Oznacza to, że dla rekonstrukcji granic z okresu cesarstwa można także wykorzystywać źródła wcześniejsze, np. inskrypcje, określające wielkość ziem należących do konkretnego miasta.

3. Oficjalne dwuczłonowe nazwy obu nowych prowincji (w przypadku Syrii Coele także w formie zmodyfikowanej „Syria Maior”) znamy z wielu inskrypcji, zebranych i skomentowanych ponad sto lat temu w ważnym i wciąż aktualnym studium Gustawa Adolfa Harrera⁴. Nazwy nowych prowincji brzmiały tak samo (Syria Coele) albo bardzo podobnie (Syria Phoenice) jak zwykłe nazwy geograficzne, używane od dawna w literaturze greckiej i rzymskiej na określenie krain geograficznych (geograficzno-historycznych) – Coele Syrii (gr. Κοίλη Συρία, łac. Coele Syria) oraz Fenicji (gr. Φοινίκη, łac. Phoenicia). Nie ma w tym nic dziwnego, jako że rzymska nomenklatura urzędowa często przejmowała nazwy geograficzne będące w bieżącym i powszechnym użyciu, niekiedy je tylko modyfikując⁵.

4. Z powyższego wynika, że prowincje Syria Coele i Syria Phoenice nie pokrywały się (w większości) z krainami geograficzno-historycznymi noszącymi takie same nazwy, bez względu na fakt, jak owe krainy obecnie definiujemy: Syrię Coele jako synonim nazwy Syria, oznaczającej ziemię między Taurusem a Synajem, morzem a pustyniami⁶ albo, w nieco węższym rozumieniu, jako strefę rozległych zagłębień tektonicznych w zachodniej Syrii, np. doliny Orontesu i doliny Jordanu⁷; Fenicję natomiast – jako wąski pas wybrzeża między miastami Arados a Pelusium lub między Arados a Górą Karmel⁸. Oznacza to, że w tekstach literackich powstałych później niż panowanie Septymiusza Sewera, nazwa Syria Coele może oznaczać zarówno prowincję, jak i różną od niej terytorialnie krainę (podobnie jak i Fenicja, która może oznaczać zarówno pro-

⁴ Nazwa Syrii Coele, cf. G.A. Harter, *op. cit.*, s. 43-51: CIL VI, 1450 (202/207 n.e.) – „leg. Augg. pr. pr. provinc. Syriae Coelae”; CIL VI, 1520 (239/252 n.e.) – „[v. ...prov. Syriae Coeles”; CIL II, 4111 (ok. 222 n.e.) – „leg. Aug. pr. pr. provinciarum... Syriae Maioris...”; CIL VI, 31755 (przed 278 n.e.) – „praes. [Syriae] Coeles et Arabiae”; CIL VI, 31775 (przed 278 n.e.) – „praes. [Syriae] Coeles et Arabiae”; CIL VI, 1673 (296 lub 296 n.e.) – „praesidi Syriae Coele”. Nazwa Syrii Phoenice, cf. G.A. Harter, *op. cit.*, s. 53-62: CIL III, 205 (194-198 n.e.) – „leg. Augg. pr. pr. praesidem provinc. Syriae Phoenic.”; CIL III, 202 (212/213 n.e.) – „leg. Aug. p[ri]v. p[ro]v. praesidem provinciae Syriae Phoenices”.

⁵ M. Sartre, *La Syrie Creuse...*, s. 122-123.

⁶ *Ibidem*, s. 124-125 i 127: „Lorsque ces deux termes [Syria i Fenicja – PF] paraissent s'exclure, c'est que la Syrie n'est que la *Koilié Syria*”.

⁷ Gruntowne omówienie źródeł i wcześniejszej literatury nt. Syrii Coele, cf. A. Dan, É. Nodet, *Coelé-Syrie. Palestine, Judée, Pérée*, Leuven 2017; cf. krytyczna recenzja M. Sartre'a, *Retour vers la Coelé-Syrie*, „Syria. Archéologie, art et histoire” 2018, 95, s. 447-460.

⁸ P. Głogowski, *op. cit.*

wincję, jak i krainę). Wychodzę z założenia, że jedna decyzja administracyjna cesarza, o utworzeniu nowych prowincji, nie usunęła w niepamięć starego, potocznego znaczenia obu tych nazw, szczególnie w źródłach, które powstały niedługo po utworzeniu nowych prowincji (teksty literackie z rzadka używają terminów administracyjnych, co oznacza, że właściwe znaczenie użytych toponimów trzeba każdorazowo odczytać⁹).

Odczytanie właściwego sensu nazw geograficznych w późnych tekstach rzymskich jest więc istotne dla lepszego poznania geografii historycznej (w tym przypadku – Syrii), przede wszystkim jednak, może być przydatne w określeniu tego, jak autorzy antyczni wyobrażali sobie kształt terytorialny obu prowincji. Tego rodzaju toponomastyczne argumenty nie pojawiły się w dotychczasowych próbach ustalenia granicy między Syrią Coele i Syrią Phoenice.

Stan badań

Dokładniejszy przebieg granicy między Syrią Coele i Syrią Phoenice, na całym jej odcinku, próbował ustalić jedynie Ernst Honigmann¹⁰. Posłużył się on zasadą „przesuwania” miast, doszedłszy do wniosku, że może wykorzystać oficjalne, podręcznikowe wykazy miast (głównie „Synekdemós” Hieroklesa i bazujące na nim „Descriptio orbis romani” Jerzego z Cypru, pochodzące z VI wieku n.e.). W obu tych źródłach wymienia się miasta leżące w prowincjach Syria Pierwsza i Syria Druga, utworzonych w I poł. V w. n.e. w miejscu prowincji Syria Coele¹¹ (co oznacza, że miasta obu tych V-wiecznych prowincji wcześniej znajdowały się w granicach Syrii Coele) oraz w prowincji Phoenice Libanensis, utworzonej w IV w. n.e. z większości (prócz wybrzeża) prowincji Syria Phoenice (analogicznie, miasta Phoenice Libanensis wcześniej leżały w Syrii Phoenice)¹². Na tej podstawie Honigmann przyjął, że po stronie Syrii Coele znajdowały się takie miasta jak: Balanea (na samym wybrzeżu), Rafanea, Mariamme, Aretuza i Epifania (wszystkie w zachodniej Syrii) – graniczyły one z miastami leżącymi po stronie Syrii Phoenice: z Sydonem (na wybrzeżu), Heliopolis, Damaszkiem, Emesą, Laodyceą ad Libanum (w zachodniej Syrii) oraz z Palmyrą (na wschodzie)¹³.

Z takimi konkluzjami nie zgodził się Jean-Paul Rey Coquais, który zarówno „Synekdemós”, jak i „Descriptio...” uważał za źródła zdecydowanie zbyt późne dla

⁹ M. Sartre, *Retour...*, s. 447.

¹⁰ E. Honigmann, *RE* IVA 2 (1932), col. 1686 (s.v. „Syria”).

¹¹ Cf. J. Balty, *Sur la date de création de Syria Secunda*, „Syria. Archéologie, art et histoire” 57, 1980, s. 465-481 oraz O. Nicholson, Ph. Freeman, *Syria Prima [Coele] and Syria Secunda [Salutaris]*, [in:] *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, ed. O. Nicholson, Vol. 1, Oxford 2018, s. 1443.

¹² Więcej nt. zmian w układzie prowincji w IV w., cf. T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantin*, Cambridge-London 1982, p. 203-226.

¹³ *Le Synekdemós d’Hiérokłès et l’opuscule géographique de Georges de Chypre*, éd. E. Honigmann, Bruxelles 1939, p. 39-41; *Descriptio orbis romani*, [in:] *Le Synekdemós d’Hiérokłès...*, p. 63 i 66.

odtworzenia granic z epoki Sewerów. Rey-Coquais sądził, że prawdopodobnie granica przebiegała na południe od współczesnych miast Masyaf i Hama (gr. Epiphania) i być może na południe od Ar-Rastan (gr. Aretuza). Jego zdaniem Syria Fenicka obejmowała Rafanę, Mariamme i być może też Aretuzę, co oczywiście oznaczało, że prowincja ta sięgała bardziej na północ niż sądził Honigmann. Rey-Coquais oparł się na artykule Emila Ritterlinga oraz na badaniach źródłowych (numizmatycznych, ale nie swoich, lecz Henry Seyriga, i dotyczących epoki hellenistycznej, nie rzymskiej) lokalizujących Rafanę w prowincji Syria Phoenice¹⁴. Natomiast na wybrzeżu Morza Śródziemnego, granica, jego zdaniem, z początku znajdowała się na rzece Paltos (arab. Nahr es-Sinn), o czym ma świadczyć zapis w „Stadiasmus Maris Magni”, czyli w anonimowym periplusie, zredagowanym ok. 235 r. n.e. przez Hipolita Rzymskiego¹⁵; później zaś została przesunięta na przylądek Balanea (arab. Marqab), o czym, zdaniem Rey-Coquais, świadczy „Itinerarium Burdigalense” (z ok. 330 r. n.e.), po czym pozostała w tym miejscu w czasach bizantyńskich¹⁶. W najnowszych opracowaniach znajdują się ogólniejsze informacje – że na wybrzeżu, najdalej na północ wysuniętym miastem Syrii Phoenice było Arados (jak piszą Fergus Millar¹⁷ i Maurice Sartre¹⁸) albo też, że granica biegła w rejonie miast Balanea, Paltos i Gabala (jak sądzą Anca Dan i Étienne Nodet)¹⁹.

Nazwy prowincji syryjskich w *Historii rzymskiej* Kasjusza Diona

Chronologicznie najbliższe panowaniu Septymiusza Sewera jest *Historia rzymska* Kasjusza Diona, napisana w I lub II dekadzie III w. n.e., obejmująca dzieje od mitycznego Eneasza do roku 229 n.e. Kasjusz Dion zrobił karierę urzędniczą za Sewerów, pełniąc namiestnictwa różnych prowincji (Afryki Prokonsularnej, Dalmacji i Panonii Górnej) oraz wchodząc w skład grona bliskich współpracowników cesarza Septymiusza. Oryginalne księgi opisujące rządy Sewerów zaginęły – znamy je z późnych (XI i XII w.) i zachowanych fragmentarycznie wyciągów bizantyńskich Jana Ksyfilinosa i Jana

¹⁴ J.-P. Rey-Coquais, *Arados et sa pèrée aux époques grecque, romaine et byzantine*, Paris 1974, s. 120, przyp. 2: legion III Gallica „était la légion de Phœnicie” (za: E. Ritterling, s.v. legio (V Gallica), *RE* 12/2, 1925, col. 1517-1532); także J.-P. Rey-Coquais, *op. cit.*, s. 111: Rafanea leżała w okręgu fenickiego miasta Arados, o czym świadczą podobne do innych miast tego okręgu, edycje monet (za: H. Seyrig, *Monnaies hellénistiques*, „Revue numismatique” 1964, 6, s. 28-30); cf. także *Tabula Imperii Byzantini* 15/2. *Syria (Syria Prôtē, Syria Deutera, Syria Euphratēsia)* von K.-P. Todt, B.A. Vest, Wien 2014, s. 1639.

¹⁵ J.-P. Rey-Coquais, *Notes de géographie syrienne antiques. III. Les parages de Paltos*, „Mélanges de l’université Saint-Joseph” 1965, 41, s. 223 (ten punkt widzenia przejmują: P.J. Riis i I. Thuesen *et al.*, *Topographical studies in the Gabala Plain*, Copenhagen 2004, s. 47).

¹⁶ J.-P. Rey-Coquais, *Arados...*, s. 120-121.

¹⁷ F. Millar, *op. cit.*, s. 122.

¹⁸ M. Sartre, *La Syrie Creuse...*, s. 122, przyp. 9.

¹⁹ A. Dan, É. Nodet, *op. cit.*, s. 108.

Zonarasa²⁰. Uzupełniające znaczenia dla tych rozdziałów tekstu Kasjusza Diona, które nie przetrwały w całości, ma także *Historia rzymska po Marku Herodiana*, napisana u schyłku lat 40. III w., obejmująca w VIII księgach historię cesarstwa w latach 161-238 n.e. W pierwszych pięciu księgach (zatem we wszystkich nas interesujących, opisujących czasy Sewerów) Herodian jako główne źródło wykorzystał tekst Kasjusza Diona (przy czym szeroko dyskutowana jest kwestia selektywności i zniekształceń jakie Herodian popełniał względem tekstu Kasjusza)²¹.

W zachowanych ekscerptach *Historii rzymskiej* Kasjusza nie ma informacji na temat utworzenia dwu nowych prowincji w Syrii przez Septymiusza, choć nie brakuje innych wiadomości na temat działalności tego cesarza na Wschodzie²². Toponim Syria Coele pojawia się w *Historii rzymskiej* dwukrotnie: po raz pierwszy, w wyciągu Ksyfilinosa z księgi 37 (zagięły fragmenty 7 i 8), w którym mowa jest o tym, że Pompejusz, powróciwszy do Syrii z wojny w Armenii, rozstrząsał sprawy różnych państw. Zdecydował także o połączeniu Coele Syrii i Fenicji (τὴν τε κοίλην Συρίαν καὶ τὴν Φοινίκην), opuszczonych przez swoich władców i najeżdżanych przez Arabów i Tigranesa, w jedną prowincję, zarządzaną na wzór rzymski (ἀλλ' ἔς τε ἀρχὴν μίαν συνετάχθησαν καὶ νόμους ἔλαβον ὥστε τὸν τῶν Ῥωμαίων τρόπον πολιτεύεσθαι)²³. Po raz drugi toponim pojawia się w zachowanej w oryginale księdze 53, w której wymienione są nazwy prowincji (τῶν ἐθνῶν ἄρξειν) będących pod kontrolą Juliusza Cezara w czasie jego konfliktu z senatem: mowa o regionie Tarraco w Hiszpanii, o Luzytanii, Galii Narbońskiej, Galii Lugduńskiej, Akwitanii i Belgice (τοῦ δὲ δὴ Καίσαρος ἢ τε λοιπῆ Ἰβηρία, ἢ τε περὶ Ταρράκωνα καὶ ἡ Λυσιτανία, καὶ Γαλάται πάντες, οἱ τε Ναρβωνῆσιοι καὶ οἱ Λουγδουνῆσιοι Ακυιτανοὶ τε καὶ Βελγικοί), a także o Syrii Coele, Fenicji oraz Cylicji (ταῦτά τε οὖν καὶ ἡ Συρία ἡ κοίλη καλουμένη ἢ τε Φοινίκη καὶ Κιλικία)²⁴. W pierwszym

²⁰ K. Biały, *Wstęp. Księgi seweriańskie Historii rzymskiej Kasjusza Diona i stan ich zachowania*, [in:] Kasjusz Dion, *Historia rzymska. Księgi seweriańskie (LXXIII-LXXX)*, wstęp, tłum i komentarz K. Biały, Szczecin 2017, s. 5-13. Z tego wydania korzystam, powołując się na ks. LXXIII-LXXX w dalszej części tego artykułu (pomocniczo także – *Dio's Roman History. Vol. IX (epitome of the book LXXI-fragment of the book LXXX)*, transl. E. Cary, London-Cambridge (Mass.) 1955 (Loeb Classical Series, vol. 177).

²¹ Ch.S. Chrysanthou, *Herodian and Cassius Dio. A Study of Herodian's Compositional Devices*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 2020, 60, s. 621-625.

²² Cassius Dio, *Épit.* LXXV, 6-9 (wojna z Pescenniuszem Nigrem), LXXV, 1.1-3 (kampania w Ozroenie i Adiabenie), LXXV, 2-3 (kampania przeciw Partii); *idem*, *Épit.* LXXVI, 9-12 (wojna z Partami) i 13 (pobyt w Palestynie i Egipcie). Podobnie u Herodiana (III, 5), gdzie reformy administracyjne Septymiusza (w zasadzie, niemal cała jego działalność na Wschodzie po zwycięstwie nad Pescenniuszem Nigrem) zostały zamknięta w jednym lakonicznym zdaniu – „wydał na Wschodzie (Septymiusz – PF) najlepsze, jak sądził zarządzenia i najkorzystniejsze dla niego” (za: Herodian, *Historia cesarstwa rzymskiego*, tłum. L. Piotrowicz, wstęp J. Wolski, Wrocław 2004, s. 95).

²³ Cassius Dio, XXXVII, 7a (korzystam z wydania: *Dio's Roman History, Vol. III. Books 36-40*, transl. E. Cary, London-New York 1914, Loeb Classical Library, Vol. 53).

²⁴ Cassius Dio, LIII, 12 (korzystam w wydania: *Dio's Roman History, Vol. VI. Books 51-55*, transl. E. Cary, London-New York 1917, Loeb Classical Library, Vol. 83).

przypadku oba toponimy najwyraźniej oznaczają dwie krainy geograficzne, z których Pompejusz utworzył jedną prowincję – Syrię. W drugim przypadku mowa jest od samego początku o prowincjach *sensu stricto* (o czym świadczą dokładne nazwy własne prowincji hiszpańskich i galijskich), co oznacza, że dwie interesujące nas nazwy (Syria Coele i Fenicja) zostały użyte anachronicznie, ponieważ ani Syria Coele, ani Fenicja nie były prowincjami w czasach Juliusza Cezara. Zatem, choć Kasjusz Dion z pewnością znał pojęcie Syrii Coele, zarówno w sensie krainy, jak i prowincji, to w odniesieniu do panowania Sewerów ani razu tego toponimu nie użył (dokładnie tak samo wygląda przypadek nazwy „Syria Phoenice” w ogóle przez tego autora nie stosowanej).

Skoro zatem Kasjusz nie używa nazw administracyjnych Syria Coele i Syria Phoenice, to pytanie – jakimi nazwami się posługuje, opisując wydarzenia z czasów Sewerów w obu tych prowincjach. W księdze 55, na marginesie rozważań na temat zmilitaryzowania państwa za Oktawiana Augusta, czyni Kasjusz Dion uwagę o dyslokacji legionów, wymieniając z nazwy te, które stacjonowały – w jego własnych czasach – m.in. legion IV Scythica „w Syrii (τέταρτον Σκυθικὸν ἐν Συρίᾳ)” i legion III Gallica „w Fenicji (καὶ τὰ τρία τὰ τρίτα, τὸ τε ἐν Φοινίκη τὸ Γαλατικόν)”²⁵. Ponieważ legiony stacjonowały w konkretnych prowincjach, podlegając rozkazom ich namiestników, oba toponimy muszą być nazwami prowincji, choć najwyraźniej w wersji uproszczonej (Syria zamiast Syria Coele i Fenicja zamiast Syria Phoenice). W księgach (75-80), obejmujących czasy od Septymiusza do Aleksandra Sewera, Syria co najmniej jeden raz bezsprzecznie oznacza prowincję: „Przebywając w Syrii (Heliogabal – PF) zamordował Nestora i jej namiestnika Fabiusza Agrypinę”²⁶. Możemy mieć pewność, że chodzi o Syrię Coele, ponieważ F. Agrypina był namiestnikiem tej właśnie prowincji (w tym samym czasie, kto inny pełnił urząd namiestnika Syrii Phoenice)²⁷. Ale już w innym przypadku Syria występuje w sensie ogólnym, nie oznaczając żadnej prowincji. „Próżność, tchórzostwo i pochopność Galów, okrucieństwo i gwałtowność Afrykańczyków oraz przebiegłość Syrii”²⁸ jako wady charakteru cesarza Karakalli (211-217), nawiązują do cech powszechnie kojarzonych z danym etnosem lub regionem imperium. Kolejne przypadki nie poddają się łatwej i jednoznacznej interpretacji, ale najprawdopodobniej także mają sens ogólny: za Septymiusza „Judeę i Syrię” (καὶ τὴν Ἰουδαίαν καὶ τὴν Συρίαν) łupili bandyci pod wodzą jakiegoś Klaudiusza²⁹. Judea nie była w owym czasie nazwą prowincji, ale krainy w Palestynie, zatem, najpewniej, zestawiona z Judeą Syria, raczej też nie oznaczała prowincji; Król perski Szapur wy-

²⁵ Cassius Dio, LV, 23: τὸ τε ἐν Φοινίκη τὸ Γαλατικόν; τέταρτον Σκυθικὸν ἐν Συρίᾳ; *idem*, LV, 24: τὸ τε ἑκκαίδεκατον τὸ Φλαουσίειον τὸ ἐν Συρίᾳ.

²⁶ Cassius Dio, *Epit.* LXXX, 3.

²⁷ G.A. Harrer, *op. cit.*, s. 45-46.

²⁸ Cassius Dio, *Epit.* LXXVIII, 6.

²⁹ Cassius Dio, *Epit.* LXXV, 2.

stawił przeciwko Rzymianom armie „nie tylko w Mezopotamii, lecz również w Syrii (οὐ μόνον τῆ Μεσοποταμιά ἀλλὰ καὶ τῆ Συρία)”³⁰. Komentarz – jak powyżej. Mezopotamia nie była wówczas nazwą prowincji, chodzi raczej o region, zatem tak samo w przypadku Syrii; Septymianus, zajmując miasto Nisibis, uczynił je przedmurzem Syrii (πρόβολον αὐτὴν τῆν Συρίας)³¹. Jest to oczywiście przenośnia, wskazująca na to, że autor posługuje się językiem literackim, odnoszącym się do ogólniejszych kategorii, a nie ścisłego kontekstu administracyjnego. W dwu następnych przypadkach Syria równie dobrze może oznaczać jedną z omawianych prowincji albo po prostu cały region geograficzny: Karakalla nakazał odstawić „do Syrii” sprzęt wojskowy przed wyprawą na Armenię i Partię³²; Heliogabal zawezwał „do Syrii” jednego z senatorów rzymskich w obawie przed jego spiskowaniem³³.

Omówione powyżej przypadki użycia konkretnych toponimów wskazują na pewną dowolność w ich stosowaniu – w zależności od kontekstu oznaczają albo region geograficzny, albo prowincję w sensie administracyjnym. Myślę, że z racji pochodzenia i przebiegu kariery Kasjusz doskonale znał nazwy własne prowincji i gdyby chciał, to by ich używał – jak w zdaniu: „a stamtąd z kolei skierowałem się do Górnej Panonii, nad którą miałem sprawować zarząd (ἐς τὴν Παννονίαν τὴν ἄνω ἄρξων ἐπέμφθην)”³⁴. O podziale na dwie prowincje panońskie dobrze wiedział skoro przy innej okazji, w odniesieniu do rządów Makryna, napisał o „obu Panoniach (καὶ τῆς Παννονίας ἑκατέρας)”³⁵. Domyślam się, że nazwy urzędowe nie pasowały do literackiego języka, którym Kasjusz się posługiwał, do konwencji dopuszczającej pewne uproszczenia (widoczne zresztą nie tylko w antyku, zazwyczaj piszemy „Ameryka” zamiast „Stany Zjednoczone Ameryki Północnej” albo nawet błędnie „Anglia” jako „Wielka Brytania”).

Podobne zjawisko widać u Herodiana, u którego zwykłe słowo Syria oznaczało krainę geograficzną (np. kiedy mowa o tym, że w listach do Aleksandra Sewera Artakserkses oczekuje „żeby Rzymianie i władca ich usunęli się z Syrii i całej Azji Mniejszej (ἀρίστασθαι Ῥωμαίους τε καὶ τὸν ἄρχοντα αὐτῶν Συρίας τε πάσης Ἀσίας)”³⁶ albo konkretne prowincje (kiedy mowa, że za Aleksandra Sewera „nadeszły pisma od namiestników Syrii i Mezopotamii (γράμματα τῶν κατὰ Συρίαν τε καὶ Μεσοποταμίαν ἡγεμόνων)” o przewrocie sasanidzkim w Persji)³⁷. Ponieważ

³⁰ Cassius Dio, *Épit.* LXXX, 5.

³¹ Cassius Dio, *Épit.* LXXV, 3.

³² Cassius Dio, *Épit.* LXXXVIII, 18.

³³ Cassius Dio, *Épit.* LXXX, 5.

³⁴ Cassius Dio, *Épit.* LXXX, 1.

³⁵ Cassius Dio, *Épit.* LXXX, 3.

³⁶ Herodian, VI, 4 (korzystam z wyd. – Herodian, *History of the empire. Vol. II. Books 5-8*, transl. C.R. Whitaker, London-Cambridge, MA 1970, Loeb Classical Library, Vol. 455).

³⁷ Herodian, VI, 2, 1.

ἡγεμόνες bardzo często oznaczają namiestników prowincji³⁸, to możemy sądzić, że w pierwszej wzmiance autor miał na myśli prowincje – κατὰ Συρίαν jest w liczbie pojedynczej, ale nie oznacza jednej prowincji o nazwie „Syria”, ponieważ wówczas taka nie istniała. Chodzi tu o prowincje istniejące w (regionie) Syrii, a zatem – o Syrię Coele i Syrię Phoenice (natomiast κατὰ... Μεσοποταμίων może oznaczać jedną konkretną prowincję, o nazwie „Mezopotamia”, ponieważ wówczas taka rzeczywiście istniała, choć sądzę, że i w tym przypadku, Mezopotamia miała być raczej nazwą regionu geograficznego – chodziło właściwie o dwie prowincje w Mezopotamii, zatem o: Ozroenę i Mezopotamię). W obu przypadkach Herodian posługuje się zwyczajowymi nazwami geograficznymi, choć, wzmiankując namiestników, odnosi owe nazwy do konkretnych prowincji.

Wojna domowa w 218 roku a przebieg granicy między prowincjami

Kolejne przypadki użycia interesujących nas toponimów występują w tych fragmentach, które dotyczą wojny domowej między cesarzem Makrynem (217-218) a Heliogabalem (218-222). Obie relacje, Kasjusza Diona i Herodiana, wzajemnie się uzupełniają (relacja Kasjusza była dłuższa i dokładniejsza, ale częściowo przepadła; opis Herodiana zachował się w całości, wygląda jednak na skróconą wersję przekazu Kasjusza), dostarczając po raz pierwszy dokładniejszych wskazówek nt. przebiegu granicy między Syrią Coele i Syrią Phoenice.

Według Herodiana spisek przeciwko Makrynowi uknuła Julia Meza (ciotka Karakalli, zamordowanego w 217 r., być może przy udziale Makryna), pochodząca „z miasta zwanego Emesa w Fenicji (ἅπὸ Ἐμέσου καλουμένης οὕτω πόλεως ἐν Φοινίκῃ)”³⁹. Emesa nie była jednak miastem fenickim, tj. nie leżała na wybrzeżu, w geograficznej i historycznej Fenicji, ale ok. 100 km (w linii prostej) wewnątrz lądu. Czy Herodian się pomylił (wiemy, że fakty podaje wybiórczo, chronologię i geografię niedokładnie lub błędnie, także w przypadku Syrii, Palestyny i Arabii⁴⁰)? Spójrzmy na przekazy późniejszych, ale wiarygodnych źródeł. Ammian Marcellin (koniec IV w.) także zalicza Emesę (i Damaszek) do miast fenickich (obok Tyru, Sydonu i Byblos)⁴¹. Jan Malalas (I poł. VI w.), opisując zasięg podbojów króla Szapura I w latach 60.

³⁸ Mason 1974.

³⁹ Cyt. Herodian, V, 3, 2; nt. roli Julii Mezy, cf. Cassius Dio, *Epit.*, LXIX, 30. Emesa, jako miasto wspierające uzurpację Heliogabala, cf. Cassius Dio, *Epit.*, LXIX, 31.

⁴⁰ C.R. Whittaker, *Introduction*, [in:] Herodian, *History of the empire. Vol. I. Books 1-4*, transl. C.R. Whittaker, London-Cambridge 1969 (Loeb Classical Library, Vol. 454), s. xxv-xxvi, xlv.

⁴¹ Ammian, XIV, 8, 9 (korzystam z wyd. – Ammian Marcellin, *Dzieje rzymskie*, tłum. i wstęp I. Lewandowski, t. 1: księgi XIV-XXV, Warszawa 2001); cf. także P. Głogowski, *op. cit.*, s. 246.

III w., twierdzi, że Persowie zajęli ziemie aż po miasto Emesa w Fenicji Libańskiej (ἕως πόλεως Ἐμίσης τῆς τοῦ Λιβάνου Φοινίκης)⁴². To oczywiście anachronizm, bo w III w. prowincja o tej nazwie jeszcze nie istniała, natomiast za Malalasa już tak. Jednak co najważniejsze, VI-wieczny „Synekdemios” również wymienił Emesę wśród miast Fenicji Libańskiej (tak samo, jak *Opis świata rzymskiego* Jerzego z Cypru)⁴³. Fakt, iż różne źródła z IV-VI w. potwierdzają lokalizację Emesy w prowincji Fenicja Libańska ma duże znaczenie, pozwala bowiem ustalić prowincję, w której leżała Emesa w III w. Ponieważ prowincja Fenicja Libańska (Phoenice Libanensis) powstała z przekształcenia w IV w. prowincji Augusta Libanensis – ta natomiast, na pocz. IV w., została wydzielona z prowincji Syria Phoenice (ograniczonej odtąd do samego wybrzeża fenickiego), to znaczy, że (zgodnie z zasadą „przesuwania” miast ze starej do nowo tworzonej prowincji) za Sewerów i zapewne do Dioklecjana, Emesa rzeczywiście, tak jak napisał Herodian, leżała w Fenicji, tj. w prowincji Syria Phoenice⁴⁴. Oznacza to zarazem, że Herodian na określenie tej prowincji użył krótkiej nazwy potocznej, co nie powinno dziwić, skoro, jak już wiemy, podobnie używał toponimu Syria.

Kasjusz Dion opisał niezadowolenie żołnierzy, „gdy zimowali w Syrii (χειμάζοντες ἐν τῇ Συρίᾳ) z powodu wojny”, ponieważ obawiali się obniżenia żołdu przez Makryna⁴⁵. Byli „zgromadzeni w Syrii” i przypuszczali, że niekorzystne dla nich zmiany zostaną zarządzone, jeśli tylko ulegną rozproszaniu⁴⁶. Wynika z tego, że Makryna obawiały się oddziały przebywające w Syrii tymczasowo, sprowadzone jeszcze przez Karakallę w związku z prowadzoną przez niego kampanią przeciwko Partii (216 r.) i najwyraźniej, po zakończeniu tej wojny, nadal zgrupowane w Syrii⁴⁷. Dokładniejszy jest przekaz Herodiana – Julia Meza znalazła poparcie wojska, stojącego w pobliżu Emesy i ochraniającego Fenicję, później natomiast przesuniętego w inne strony (ἐγχεινιάζε δὲ τῇ πόλει ἐκείνη τότε μέγιστον στρατόπεδον, ὃ τῆς Φοινίκης προήσπιζεν)⁴⁸. Ponieważ wiemy już, że Emesa leżała w Syrii Phoenice, to wynika z tego, że bunt przeciwko Makrynowi podniosły oddziały stojące w prowincji Syria Phoenice.

Przekaz Kasjusza Dio na temat samego początku uzurpacji zachował się tylko we fragmencie, w którym mowa, że pewien Eutychian, postać słabo znana, pozyskał dla Heliogabala wyzwolenców, radnych miejskich z Emesy i wojsko – po czym „zaprowadził go (Heliogabala – PF) w nocy do obozu wojskowego (...συναλλετο ... ἔξ τε τὸ

⁴² Malalas, XII, 26 (korzystam z wyd. – *Ioannis Malalae Chronographia*, ed. J. Thurn, Berolini et Novi Eburaci 2000).

⁴³ *Le Synekdemios d'Hiérôklès...*, s. 49-50.

⁴⁴ Sądził tak już E. Ritterling, *op. cit.*, col. 1528, choć wydaje mi się, że bez podania argumentów.

⁴⁵ Cassius Dio, *Épit.*, LXXIX, 28.

⁴⁶ Cassius Dio, *Épit.*, LXXIX, 29.

⁴⁷ P. Dyrłaga, *Cesarz Makryn. W cieniu wojen i uzurpacji*, Kraków 2010, s. 144, przyp. 371.

⁴⁸ Herodian, V, 3, 9.

στρατόπεδον νυκτός)”, gdzie namówił żołnierzy, 16 maja, do obwołania Heliogabala cesarzem (wszystko bez wiedzy najbliższego otoczenia Heliogabala)⁴⁹. W tym samym akapicie, w niezrozumiałym zdaniu, którego większa część nie przetrwała („...dostrzegając nienawiść żołnierzy do Makryna... [bowiem nie... i... obóz [κον τεῖχος]... wtedy”) również jest mowa o obozie wojskowym⁵⁰. Według Herodiana, Julia Meza i jej zausznicy opuścili Emesę nocą (νύκτωρ τε λάθρα τῆς πόλεως ὑπεξῆλθε) i w eskorcie opłaconych żołnierzy dotarli do obozu (πρὸς τῷ τείχει), w którym cała armia (πᾶν τὸ στρατόπεδον) obwołała Heliogabala cesarzem⁵¹. Z opisu Herodiana wynika, że miejsce było dobrze ufortyfikowane, wyposażone w bramy (τάς τε πύλας), wieże i blanki (τοὺς πύργους καὶ τὰς ἐπέλξεις)⁵² i przygotowane do oblężenia (ὑπομενοῦντες πολιορκίαν)⁵³. Trudno powiedzieć, jak silne były te obwarowania – próba wzięcia obozu szturmem przez prefekta gwardii Ulpiusza Juliana, lojalnego wobec Makryna, niemal zakończyła się sukcesem (zniszczono niektóre bramy i uszkodzono mury), ale ostatecznie, w skutek błędów taktycznych prefekta, nie powiodła się, a on sam zginął⁵⁴.

Uzurpacji dokonano zatem w obozie wojskowym, ale ani Kasjusz, ani Herodian nie podają nazwy miejsca, w którym się ów obóz znajdował – w literaturze przedmiotu przyjmuje się jednak, że wyniesienie Heliogabala do władzy przez wojsko miało miejsce w Rafanei (arab. Rafaniya, między współczesnymi osadami Ba‘rin i Ni‘šāf, ok. 35 km w linii prostej na płn. zach. od Emesy). Rzeczywiście, od wczesnego pryncypatu aż po omawiany okres, w Rafanei znajdowała się stała baza wojskowa, a od ok. 132 do 219 lub nawet 253 r. stacjonował tu legion III Gallica⁵⁵. Ostatnie badania archeologiczne pozwoliły nawet zlokalizować koszary oraz kwatery wojskowe w zachodnich sektorach miasta, w których miało dojść do uzurpacji⁵⁶. Żadnego stałego obozu wojskowego bliżej Emesy nie było, co oczywiście daje dodatkowy asumpt do twierdzeń o uzurpacji dokonanej przez żołnierzy legionu III właśnie w Rafanei.

Jeśli jednak bunt podniosły, jak pisze Kasjusz, oddziały przebywające w Syrii na leżach zimowych – a nie na stałe – to uzurpacja nie mogła być dziełem legionu III

⁴⁹ Cassius Dio, *Epit.* LXXIX, 31 (nt. Eutychniana, cf. przyp. 79).

⁵⁰ Cassius Dio, *l. cit.*

⁵¹ Herodian, V, 3, 11-12.

⁵² Herodian, V, 4, 3.

⁵³ Herodian, V, 3, 12.

⁵⁴ Cassius Dio, *Epit.* LXXIX, 32.

⁵⁵ Nt. Rafanei, cf. N. Pollard, *Soldiers, cities and civilians in Roman Syria*, Ann Arbor 2000, s. 268 oraz *Tabula Imperii Byzantini 15/2...*, s. 1638-1642; nt. legionu III, cf. E. Dąbrowa, *Legio III Gallica*, [in:] *Les légions de Rome sous le Haute-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)*, éd. Y. Le Bohec, C. Wolff, Lyon 2000, s. 313.

⁵⁶ DAI Jahresbericht 2006, s. 185-187; DAI Jahresbericht 2007, s. 265-267; *Tabula Imperii Byzantini 15/2...*, s. 1638-1639.

Gallica od wielu lat stacjonującego w Rafanei. Jeśli wojsko obwołało Heliogabala cesarzem jeszcze tej samej nocy, w której inicjatorzy buntu opuścili Emesę (jak sugeruje przekaz Herodiana), to do uzurpacji nie mogło dojść w obozie w Rafanei, ponieważ leżał zbyt daleko, by dotrzeć doń w ciągu jednej nocy. Jeśli więc do uzurpacji doszło tej samej nocy, to może w obozie tymczasowym, gdzieś w pobliżu (jak pisze dosłownie Herodian) Emesy. Wątpliwości wymieniam gwoli ścisłości, bo myślę, że są jednak zbyt słabe, by na ich podstawie odrzucić tezę o uzurpacji w Rafanei – tym bardziej że w buncie przeciwko Makrynowi mogły wziąć udział także jednostki stacjonujące w Syrii na stałe (prócz nowych przybyłych do Syrii z Karakallą), jak legion III Gallica; być może Herodian zniekształcił przekaz Kasjusza o nocnym przejściu z Emesy do obozu, skoro u Kasjusza mowa jest tylko o doprowadzeniu Heliogabala do obozu w nocy – bez informacji o tym, kiedy Heliogabal wyszedł z Emesy...

Hipotetycznie do uzurpacji doszło więc w Rafanei. G.A. Harrer, E. Ritterling oraz J.-P. Rey-Coquais uważają, że za Sewerów Rafanea leżała w prowincji Syria Phoenice – ponieważ stał tu legion III Gallica, a Kasjusz Dio w cytowanym powyżej fragmencie napisał, że za jego życia legion ten przebywał „w Fenicji”, czyli w prowincji Syrii Phoenice (*supra*)⁵⁷. Pogląd ten można zaakceptować, choć znowu, jak powyżej, trzeba wskazać na wątpliwość wynikającą z tekstu Kasjusza Dio. Pisze on, że Basjanus (czyli Aleksander Sewer – PF) był synem Julii Mamei i Gesjusza Marcjana, „Syryjczyka z miasta Arki (Σύρου τε καὶ αὐτοῦ ἐξ Ἄρκης πόλεως)”⁵⁸. Miasto Arka (łac. Ceasarea ad Libanum, arab. Arqa) leżało niemal nad samym morzem, w Fenicji właściwej, daleko na południowy zachód od Rafanei i Emesy (przyjeliśmy już, że oba te miasta leżały w Syrii Phoenice)⁵⁹. Na tej podstawie można sądzić, że leżało w tej samej prowincji, Syrii Phoenice. Dlaczego więc przez Kasjusza określone jest jako syryjskie, nie zaś fenickie? Czy chodzi tu o mieszkańca ogólnie mówiąc Syrii? Czy może mieszkańca prowincji Syria Coele? A może jednak o Syrię Phoenice, co oznaczałoby, że w słownictwie geograficznym Kasjusza Diona panuje chaos (ponieważ „syryjski” oznaczałby faktycznie przynależność do prowincji fenickiej, do Syrii Phoenice)... Być może jednak najbardziej prawdopodobne jest inne wytłumaczenie, że Kasjusz Dion nie znał dokładnego umiejscowienia miasta, w sumie małego i niewiele znaczącego. W każdym razie na podstawie tej jednej, niepewnej wzmianki u Kasjusza Dion, nie można twierdzić, że „syryjskie” miasto Arka należał do prowincji Syria Coele. Zostajemy zatem przy hipotezie o granicy między prowincją Syria Coele i Syria Phoenice biegnącej na północ

⁵⁷ G.A. Harrer, *op. cit.*, s. 90; E. Ritterling, *op. cit.*, col. 1525-1527; J.-P. Rey-Coquais, *Arados...*, s. 120, przyp. 2.

⁵⁸ Cassius Dio, *Epit.*, LXXVIII, 30.

⁵⁹ E. Honigmann, *Historische Topographie von Nordsyrien im Altertum*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins” 1923, 46, I, 69 (s. 164); *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, ed. R.J.A. Talbert, Princeton 2000, mapa 68, B4.

od Rafanei (leżącej w tej drugiej prowincji). Rzut oka na mapę historyczną tego regionu pozwala na dokładniejszą hipotezę – ponieważ pierwszym dużym miastem leżącym na północ od Rafanei była Apamea, o której wiemy, że znajdowała się w granicach Syrii Coele, to można sądzić, iż granica między tą prowincją a Syrią Phoenice biegła między tymi dwoma miastami: Rafaną i Apameą.

W tym kontekście ważne są dwa kolejne passusy, odnoszące się do rozstrzygnięcia wojny domowej między Makrynem a Heliogabalem. U Herodiana czytamy, że „starcie obu wojsk nastąpiło na granicy Syrii i Fenicji (συμίξαντα δὲ ἀλλήλοις τὰ στρατόπεδα Φοινίκης τε καὶ Συρίας ἐν μεθορίῳ)”⁶⁰. Natomiast według Kasjusza Dio do bitwy doszło „we wsi Antiocheńczyków, w odległości 180 stadiów od tego miasta (tj. od Antiochii – PF) (ἐν κώμῃ τινὶ τῶν Ἀντιοχέων, ἑκατὸν τε καὶ ὀγδοήκοντα ἀπὸ τῆς πόλεως σταδίου ἀπεχούσῃ)”⁶¹.

Na tej podstawie E. Honigmann uważał, że przekaz Herodiana – o starciu obu armii na granicy Fenicji i Syrii – jest bezwartościowy, ponieważ granica między tymi prowincjami nigdy nie biegła tak blisko Antiochii (180 stadiów to 24 mile rzymskie, ok. 33 km). Jego zdaniem „der nächste Punkt der Phoenice” znajdował się dopiero jakieś 100 km od Antiochii, natomiast do bitwy doszło najpewniej pod Immae (tur. Reyhanlı), na wschód od Antiochii, na drodze do Beroi czyli na jednym z ważniejszych szlaków, prowadzących z wnętrza Syrii do Antiochii (tędy, jego zdaniem, miał zmierzać Heliogabal przeciwko Makrynowi)⁶². W opinii P. Dyrłagi, który niedawno podsumował cały stan badań nad uzurpacją Heliogabala i wojną domową w Syrii, lokalizacja bitwy pod Immae jest bardzo mało prawdopodobna (podważono wyznaczoną przez Honigmana trasę przemarszu Heliogabala w stronę Antiochii), a dokładne ustalenie miejsca tej bitwy jest w zasadzie niemożliwe. Idąc za Kasjuszem Dio, można skonkludować, że do walnego starcia doszło „w okolicy Antiochii, na południe od miasta”⁶³. Natomiast przekaz Herodiana Dyrłaga komentuje następująco: „albo Herodian się pomylił, albo jest to niezamierzona przez niego reminiscencja innego wcześniejszego starcia o mniejszym znaczeniu, do którego doszło gdzieś na drodze pomiędzy Rafaną a jakąś inną miejscowością”⁶⁴. Przemawiają za tym dwa argumenty: Mariusz Sekundus, namiestnik Syrii Phoenice (Μάρτιος Σεκοῦνδος... καὶ τῆς Φοινίκης προστατῶν), mianowany jeszcze przez Makryna, pozostawał wrogiem Heliogabala⁶⁵, co w połączeniu z informacją, iż Heliogabal wyruszył na północ przeciw Makrynowi jedynie z czę-

⁶⁰ Herodian, V, 4, 5.

⁶¹ Cassius Dio, *Epit.* LXXIX, 38.

⁶² E. Honigmann, *l. cit.* (także s. 1692).

⁶³ P. Dyrłaga, *op. cit.*, s. 143-147 (uzurpacja), 147-154 (działania zbrojne w Syrii), 152 (cytat).

⁶⁴ *Ibidem*, s. 150.

⁶⁵ Cassius Dio, *Epit.* LXXX, 35.

ścią wojsk⁶⁶, może oznaczać, że rzeczywiście doszło do jakiegoś starcia między siłami pozostawionymi przez Heliogabala w rejonie Emesy lub Rafanei a oddziałami Mariusza Sekundusa w Syrii Phoenice. Podkreślę jeszcze raz, że stan źródeł (Herodian „odpisywał” od Kasjusza Diona, skracając jego wersję wydarzeń – ta z kolei przetrwała jedynie w wersji bizantyńskiej, późniejszej o bez mała tysiąc lat!), nie sprzyja stawianiu zdecydowanych wniosków. Gdyby zatem przyjąć, że Kasjusz Dio pisał o innej bitwie (w okolicach Antiochii) aniżeli Herodian (starcie pod Rafaną), to relacje obu tych pisarzy pozostają ze sobą w zgodzie – przekaz Herodiana potwierdzałby uprzednio już postawioną hipotezę o granicy między Syrią Phoenice i Syrią Coele, między Rafaną a Apameą.

***Stadiasmus Maris Magni* i przebieg granicy nad morzem**

Mniej więcej w tym samym czasie co dzieła Kasjusza Diona oraz Herodiana powstał anonimowy periplus Morza Śródziemnego (*Stadiasmus Maris Magni*), wymieniający nadmorskie miasta (przylądki, rzeki, góry itp.) wraz z odległościami między nimi oraz innymi informacjami przydatnymi w żegludze (kierunek wiatrów, mielizn itp.). Tekst przetrwał w zaledwie jednym rękopisie z X/XI w., na dodatek wybrakowanym, zawierającym opis wybrzeża północnej Afryki (od Aleksandrii do Utyki), wybrzeża Syrii i Azji Mniejszej (od miasta Karnai w Fenicji do Miletu) oraz wybrzeży Cypru i Krety. W znanej obecnie postaci *Stadiasmus* jest anonimową kompilacją co najmniej trzech także anonimowych źródeł, z których najwcześniejsze pochodzi ze schyłku IV w. p.n.e., a najpóźniejsze z czasów Oktawiana Augusta⁶⁷. W 235 r. n.e. *Stadiasmus* został włączony, z nowym wstępem i innymi, mniejszymi zmianami, do *Kroniki* Hipolita, postaci słabo znanej, być może duchownego z Rzymu, autora kilku innych tytułów, w tym także tekstu o charakterze chronograficznym i geograficznym (*Diamerismos* albo *Podział ziemi między synów Noego*)⁶⁸.

⁶⁶ Historia Augusta, *Macrinus*, 10, 3 (korzystam z wyd. – Historycy cesarstwa rzymskiego, *Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, tłum. wstęp H. Szelest, Warszawa 1966).

⁶⁷ Szczegółowa i najbardziej aktualna charakterystyka, obejmująca także pochodzenie i obecny stan rękopisu, cf. I. Pérez Martín, *Chronography and Geography in Tenth-Century Constantinople: the Manuscript of the Stadiasmus* (Madrid, BN, Mss/4701), „Geographia Antiqua” 2016, 25, p. 79-88 i P. Arnaud, *Un illustre inconnu: Le Stadiasme de la Grande Mer*, [in:] *Académie des Inscriptions et Beles-Lettres. Comptes Rendus des séances de l'année (avril-juin 2017)*, Paris 2017, s. 702-720.

⁶⁸ Obecny stan badań nt. Hipolita, z dokładnym omówieniem wcześniejszej literatury, cf. *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, red. M. Starowieyski, W. Stawiszyński, Poznań 2019, s. 454-457 (s.v. Hipolit Rzymski), s. 457-458 (s.v. 1.Hipolit, bp. wschodni), s. 458-459 (s.v. Hipolit rzymski, Iosipus).

Słowo „Fenicja” pojawia się tylko jeden raz – w zwrocie „następnie Fenicja” (Λοιπὸν Φοινίκη)⁶⁹, otwierającym listę miejsc leżących w północnej Afryce, na zachód od Thapsus aż po Utykę⁷⁰ (co wynika ze starej, greckiej tradycji literackiej, nazywającej niekiedy ziemię kartagińskie Fenicją⁷¹) oraz tych miejsc, które zostały wymienione bezpośrednio po Utyce, zaczynając od Karnai (Utyka oraz Karnai „leżą” w tekście tuż obok siebie, ponieważ nie zachował się opis wybrzeża między Aleksandrią a Karnai)⁷². Faktycznie więc zwrot Λοιπὸν Φοινίκη otwiera listę miejsc w dwóch różnych częściach Morza Śródziemnego, w północnej Afryce i Lewancie. I taki stan został zaakceptowany przez Hipolita, co moim zdaniem oznacza, że użycie słowa Fenicja na określenie ziem leżących w miejscu prowincji założonej przez Septymiusza Sewera (Syria Phoenice) było dla Hipolita normalne.

Dotychczasowi wydawcy i komentatorzy podkreślali, że tekst – nie dość, że w wielu miejscach pourwany – to jest też bardzo niedokładny. Zawiera choćby nieprawidłowe, zniekształcone nazwy geograficzne oraz błędne odległości między poszczególnymi punktami wybrzeża. Nie inaczej jest w przypadku paragrafów 126-153, opisujących wybrzeże fenickie i syryjskie. Idąc od południa *Stadiasmus*, wymienia: Karnai (Ἀπὸ Καρνῶν...)⁷³, osadę i przylądek Balanea (ἐπὶ χωρίον ἐπ’ ἀκρωτήριον καλούμενον Βαλανέας...⁷⁴, Ἀπὸ δὲ Βαλανῶν ἄκρας⁷⁵), przylądek Paltos (ἐπ’ ἀκρωτήριον Πάλτου⁷⁶... Ἀπὸ ἀκρωτηρίου Πάλτου⁷⁷...) oraz przylądek Brachion (ἐπ’ ἀκρωτήριον Βραχίων)⁷⁸, przy czym ten ostatni, w świetle najnowszych ustaleń P. Arnaud to nazwa miejsca w rzeczywistości nieistniejącego („pseudo-toponyme”)⁷⁹. Następnie widać adnotację, nieprzypisaną do konkretnego paragrafu, że odległość z Ptolemaidu do Paltos wynosi, wzdłuż wybrzeża, dwa tysiące stadiów, a dalej jest Syria Coele (Καὶ λοιπὸν Κοιλὴ Συρία)⁸⁰. Pierwszym miejscem po stronie syryjskiej była osada Pelleta

⁶⁹ *Anonymi Stadiasmus Maris Magni*, [in:] *Geographi Graeci Minores*, Vol. 1, ed. C. Müller, Paris 1855, par. 112.

⁷⁰ *Anonymi Stadiasmus...*, par. 113-127.

⁷¹ P. Arnaud, *Un illustre inconnu...*, p. 709.

⁷² *Idem, Playing dominoes with the Stadiasmus Maris Magni. The Description of Syria: Sources, Completion, Historical Topography*, [in:] *Space, landscapes and settlements in Byzantium. Studies in Historical Geography of the Eastern Mediterranean presented to Johannes Koder*, eds. A. Külzer, M. St. Popović, Viena–Novi Sad 2017, p. 19.

⁷³ *Stadiasmus*, par. 129, [in:] P. Arnaud, *Playing dominoes... Appendix: the Text of the Matritensis 470I*, s. 47. Od paragrafów 127-128 do 153 korzystam z najnowszego wydania tej części tekstu, która dotyczy Fenicji i Syrii, przygotowanej przez P. Arnaud w jego artykule (*Playing dominoes...*, s. 47-49).

⁷⁴ *Stadiasmus*, l. cit.

⁷⁵ *Stadiasmus*, par. 132.

⁷⁶ *Stadiasmus*, par. 130.

⁷⁷ *Stadiasmus*, par. 131.

⁷⁸ *Stadiasmus*, par. 131.

⁷⁹ P. Arnaud, *Playing dominoes...*, s. 37.

⁸⁰ *Stadiasmus*, s. 47 (ed. P. Arnaud, *Playing dominoes...*).

(ἐπὶ χωρίον Πελλητων)⁸¹, kiedyś identyfikowana ze współczesną osadą Tell Soukas (ok. 6 km na płd. od Gabali)⁸², ostatnio jednak brana za kolejny pseudo-toponim⁸³. Natomiast kolejny wymieniony punkt w Syrii nosi miano Talbas (εἰς Τάλβας)⁸⁴, co obecnie uważa się za zniekształconą nazwę dobrze znanego miasta Gabala⁸⁵.

Wychodzi więc na to, że Paltos było ostatnim miejscem na wybrzeżu w Fenicji przed Syrią Coele. W starożytności nazwa Paltos oznaczała także rzekę (arab. Nahr es-Sinn) oraz leżące u jej ujścia miasto, którego większa i ważniejsza część (arab. Arab al-Mulk) znajdowała się na prawym (północnym) brzegu, natomiast mniejsza (arab. Khrab Balde), na południowym. Natomiast przylądek o nazwie Paltos leżał nieco na południe od ujścia rzeki (w miejscu zwanym współcześnie Beldet el-Melek) i przypominał długi, płaski występ skalny, schodzący nad samo morze⁸⁶.

Rey-Coquais stanął na stanowisku, że toponimy Syria Coele i Fenicja mają w analizowanym tekście znaczenie administracyjne, ponieważ w takim samym sensie występowały już we wcześniejszej literaturze, oznaczając eparchie w państwie Seleukidów (Syria Coele) i Lagidów (Fenicja), a także dwa duże okręgi administracyjne wchodzące w skład prowincji Syria, założonej przez Pompejusza w 63 r. p.n.e., przy czym Fenicja sięgała po rejon miast Arados i Anatarados, a dalej na północ była Syria Coele. Na podstawie kwerendy, ale i własnych obserwacji terenowych, z wiosny 1964 r., Rey-Coquais konkludował, iż w czasach Sewerów granicę między obiema prowincjami musiała stanowić rzeka Paltos, jak rozumiem, bo nie jest to napisane wprost – jako najbardziej wyrazisty element krajobrazu naturalnego, w którym żadnych szczególnych, dramatycznych elementów nie było („paysage mélancolique”). Oznaczało to, jak sądził francuski uczyony, że przesunięcie granicy z rejonu Arados – Antarados na północ, na linię rzeki Paltos, nastąpiło najprawdopodobniej za Septymiusza Sewera, wtedy gdy tworzył on dwie nowe prowincje. Miasto o nazwie Paltos było w związku z tym administracyjnie podzielone (płn. część w Syrii Coele, płd. w Syrii Phoenice)⁸⁷.

Ostatnio natomiast filologiczną analizą tekstu przy ocenie toponimów posłużył się Pascal Arnaud, który sądzi, że nazwy geograficzne w *Stadiasmusie* nie są autorstwa Hipolita, ale wcześniejszego (wcześniejszych) autorów, a zatem nie mogą odnosić

⁸¹ *Stadiasmus*, par. 133.

⁸² R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et medievale*, Paris 1927, s. 135-136; J.-P. Rey-Coquais, *Les parages...*, s. 219.

⁸³ P. Arnaud, *Playing dominoes...*, p. 38-39.

⁸⁴ *Stadiasmus*, par. 135.

⁸⁵ P. Arnaud, *Playing dominoes...*, p. 31.

⁸⁶ R. Dussaud, *op. cit.*, p. 132-135; J.-P. Rey-Coquais, *Les parages...*, s. 211-219; P.J. Riis, I. Thuesen *et al.*, *op. cit.*, s. 38.

⁸⁷ J.-P. Rey-Coquais, *Les parages...*, p. 211: cyt. p. 223: „Paltos se trouvait coupé en deux”; J.-P. Rey-Coquais, *Arados...*, s. 119-121; opinię o tym, iż *Stadiasmus* mówi o granicach administracyjnych dzielących także: P.J. Riis, I. Thuesen *et al.*, *op. cit.*, s. 47; M. Sartre, *La Syrie creuse...*, s. 122, przyp. 9.

się do prowincji powstałych w roku 194 n.e. Arnaud zwrócił także uwagę na fakt, iż nazwy poprzedzone słowem λοιπὸν pozostają „w luźnym związku” z tymi nazwami geograficznymi, które znajdują się w *Diamérismos* – stąd sugestia, że autorem tych w *Stadiasmusie* był jednak ktoś inny niż Hipolit; autorem tych z *Diamérismos* – sam Hipolit (skoro nie ma wątpliwości, że to on jest autorem tego utworu)⁸⁸. Porównanie kilku innych słów dotyczących Afryki (np. Wielka Syrta, Mała Syrta, Pentapol) dowodzi tego, że są to zwykle nazwy geograficzne, a nie nazwy prowincji – jako że nie istniały nigdy prowincje o takim właśnie brzmieniu. W przypadku Azji Mniejszej, *Stadiasmus* wyraźnie oddziela Pamfilię od Licji, sugerując tym samym, że mówi o krainach, a nie o jednej prowincji, która obejmowała obie krainy i oficjalnie nazywała się „Pamfylia i Lycja”⁸⁹. Tylko Syria Coele i Cylicja mogą odnosić się zarówno do nazw prowincji⁹⁰, jak i krain geograficzno-historycznych. Idąc za argumentacją Arnaud, że *Stadiasmus* co do zasady zawiera toponimy wcześniejsze niż redakcja Hipolita, wydaje mi się bardziej prawdopodobne, że obie dyskutowane tu nazwy – Syria Coele i Cylicja – nie odnoszą się do prowincji z czasów Sewerów. Jest to raczej przypadkowa zbieżność powszechnie znanych nazw geograficznych z nazwami dopiero co powstałych prowincji.

Wnioski

Według A. Dan i É. Nodet w źródłach późnorzymskich i bizantyńskich, jeśli tylko opisują wydarzenia z późnego antyku, toponim Syria Coele ma „généralment” sens administracyjny⁹¹, odnoszący się do prowincji. *Historia rzymska* Kasjusza Diona zatem pierwsze chronologicznie źródło powstałe po utworzeniu Syrii Coele i Syrii Phoenice, wymyka się tej regule. Kasjusz Dion używa nazwy Syria Coele bardzo rzadko (dwa razy), ale na określenie krainy geograficznej (Epit. XXXVII, 7a) albo (anachronicznie) prowincji (LIII, 12), która miała istnieć w czasach Juliusza Cezara. Prowincję Syrię Coele nazywa po prostu „Syrią”, choć ten sam prosty toponim służy także do określenia Syrii jako krainy geograficzno-historycznej, szeroko rozumianej, i niepokrywającej się z prowincją Syrią Coele. Właściwe rozumienie tego toponimu jest uzależnione od kontekstu. Podobna sytuacja występuje u Herodiana, który (całkowicie pomijając

⁸⁸ P. Arnaud, *Un illustre inconnu...*, s. 703-705, 708-709 i 718.

⁸⁹ *Anonymi Stadiasmus...*, par. 53: ΛΟΙΠΟΝ [ΠΕΝΤΑΠΟΛΙΣ] ΚΥΡΗΝΗΣ; par. 58: ΛΟΙΠΟΝ ΣΥΡΤΙΣ ΚΥΡΗΝΑΙΩΝ; par. 84: ΛΟΙΠΟΝ ΣΥΡΤΙΣ ΜΕΓΑΛΗ; par. 99: ΛΟΙΠΟΝ ΣΥΡΤΙΣ ΜΙΚΡΑ; *Stadiasmus* (ed. P. Arnaud, *Playing dominoes...*) par. 132: ΚΑΙ ΛΟΙΠΟΝ ΚΟΙΛΗ ΣΥΡΙΑ; par. 153: ΛΟΙΠΟΝ ΚΙΛΙΚΙΑ; par. 213: ΛΟΙΠΟΝ ΠΑΜΦΥΛΙΑ; par. 233: ΛΟΙΠΟΝ ΛΥΚΙΑ; par. 254: ΛΟΙΠΟΝ ΚΑΡΙΑ.

⁹⁰ Nt. Cylicji, cf. E. Borgia, *Cilicia and the Roman Empire: Reflections on provincia Cilicia and its romanisation*, „*Studia Europea Gnesnensia*” 2017, 16, s. 295-318.

⁹¹ A. Dan, É. Nodet, *op. cit.*, s. 102.

nazwę Syria Coele), używa słowa Syria, naprzemiennie, albo w odniesieniu do krainy geograficzno-historycznej (np. VI, 4, 1) albo jeden raz w odniesieniu do prowincji Syria Coele i Syria Phoenice (VI, 2, 1).

Mamy pewność, że za Sewerów granica między obiema prowincjami biegła na północ od Emesy (jako że informacja Herodiana [V, 3, 2] o lokalizacji tego miasta w Phoenice Libanensis [*eo ipso*, wcześniej, w Syrii Phoenice] jest potwierdzona wieloma innymi źródłami). Poza tym możemy tylko przypuszczać, że najbardziej na północ wysuniętym miastem Syrii Phoenice była Rafanea (to hipoteza w miarę dobrze uzasadniona), w konsekwencji hipotetycznie można przyjąć, że granica biegła między Rafaneą (jako najbardziej na północ wysuniętym miastem w Syrii Phoenice) a Apameą (po stronie Syrii Coele).

Akceptacja konkluzji P. Arnaud, nt. nazw geograficznych (nieoznaczających prowincji w ścisłym znaczeniu tego słowa) w *Stadiasmus Maris Magni* oznacza, że J.-P. Rey-Coquais nie miał racji, twierdząc, że granica między Syrią Coele i Syrią Phoenice leżała na rzece Paltos. W istocie więc, na temat przebiegu tej granicy za Sewerów na wybrzeżu wciąż nic pewnego nie wiemy.

Bibliografia

Źródła

- Ammian Marcellin, *Dzieje rzymskie*, t. 1: *Księgi XIV-XXV*, tłum. wstęp I. Lewandowski, Warszawa 2001.
- Anonimi *Stadiasmus Maris Magni*, [in:] *Geographi Graeci Minores*, ed. C. Müller, Vol. 1, Paris 1855, s. 427-514.
- Descriptio orbis romani*, [in:] *Le Synekdemòs d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, éd. E. Honigmann, Bruxelles 1939, s. 49-70.
- Dio's Roman History*, Vol. III. *Books 36-40*, transl. E. Cary, London-New York 1914 (Loeb Classical Library, Vol. 53).
- Dio's Roman History*, Vol. VI. *Books 51-55*, transl. E. Cary, London-New York 1917 (Loeb Classical Library, Vol. 83).
- Dio's Roman History*. Vol. IX (*epitome of the book LXXI-fragment of the book LXXX*), transl. E. Cary, „Loeb Classical Series”, Vol. 177, London-Cambridge (Mass.) 1955.
- Herodian, *Historia cesarstwa rzymskiego*, tłum. L. Piotrowicz, wstęp J. Wolski, Wrocław 2004.
- Herodian, *History of the empire*. Vol. II. *Books 5-8*, transl. C.R. Whitaker, „Loeb Classical Library”, Vol. 455, London-Cambridge 1970.
- Ioannis Malalae Chronographia*, ed. J. Thurn, Berolini et Novi Eburaci 2000.
- Kasjusz Dion, *Historia rzymska. Księgi seweriańskie (LXXIII-LXXX)*, wstęp, tłum i komentarz K. Biały, „Szczecińskie Studia nad Starożytnością”, Vol. 4, Szczecin 2017.
- Le Synekdemòs d'Hiérokès*, [in:] *Le Synekdemòs d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, éd. E. Honigmann, Bruxelles 1939, s. 1-48.

Opracowania

- Arnaud P., *Playing dominoes with the Stadiasmus Maris Magni. The Description of Syria: Sources, Completion, Historical Topography*, [in:] *Space, landscapes and settlements in Byzantium. Studies in Historical Geography of the Eastern Mediterranean presented to Johannes Koder*, eds. A. Külzer, M.St. Popović, Viena-Novı Sad 2017, s. 15-49.
- Arnaud P., *Un illustre inconnu: Le Stadiasme de la Grande Mer*, [in:] *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes Rendus des séances de l'année (avril-juin 2017)*, Paris 2017, s. 701-727.
- Balty J., *Sur la date de création de Syria Secunda*, „Syria. Archéologie, art et histoire” 1980, 57, s. 465-481.
- Barnes T.D., *The New Empire of Diocletian and Constantin*, Cambridge-London 1982
- Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, ed. R.J.A. Talbert, Princeton 2000.
- Biały K., *Wstęp. Księgi seweriańskie Historii rzymskiej Kasjusza Diona i stan ich zachowania*, [in:] Kasjusz Dion, *Historia rzymska. Księgi seweriańskie (LXXIII-LXXX)*, wstęp, tłum i komentarz K. Biały, Szczecin 2017, s. 5-23.
- Borgia E., *Cilicia and the Roman Empire: Reflections on provincia Cilicia and its romanisation*, „Studia Europea Gnesnensia” 2017, 16, s. 295-318.
- Chrysanthou Ch.S., *Herodian and Cassius Dio. A Study of Herodian's Compositional Devices*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 2020, 60, s. 621-651.
- Da Costa K., *Drawing the line. An Archaeological methodology in detecting Roman Provincial Borders*, [in:] *Frontiers in the Roman World*, ed. O. Hekster, T. Kayzer, Leiden-Boston 2011, s. 49-60.
- DAI Jahresbericht 2006.
- DAI Jahresbericht 2007.
- Dan A., Nodet É., *Coelē-Syrie. Palestine, Judée, Pérée*, Leuven 2017.
- Dąbrowa E., *Legio III Gallica*, [in:] *Les légions de Rome sous le Haute-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998)*, éd. Y. Le Bohec, C. Wolff, Lyon 2000, s. 309-315.
- Dussaud R., *Topographie historique de la Syrie antique et medievale*, Paris 1927.
- Dyrlaga P., *Cesarz Makryn. W cieniu wojen i uzurpacji*, Kraków 2010.
- Glogowski P., *The Notion of Phoenicia in Roman Period*, „Eos” 2018, 105, s. 239-263.
- Hall L.J., *Roman Berytus: Beirut in Late Antiquity*, London-New York 2004.
- Harrer G.A., *Studies in the History of Roman Province of Syria*, Princeton 1915.
- Honigmann E., *Historische Topographie von Nordsyrien im Altertum*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins” 1923, 46, s. 149-193.
- Honigmann E., *RE IVA 2 (1932)*, col. 1549-1727 (s.v. „Syria”).
- Mason H., *Greek terms for Roman institutions: a lexicon and analysis*, Toronto 1974.
- Millar F., *Roman Near East 31 BC-AD 337*, Cambridge-London 1993 (42001).
- Nicholson O., Freeman Ph., *Syria Prima [Coele] and Syria Secunda [Salutaris]*, [in:] *Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Vol. 1, ed. O. Nicholson, Oxford 2018, s. 1443.
- Nowy Słownik Wczesnochrześcijańskiego Piśmiennictwa*, red. M. Starowieyski, W. Stawiszyński, Poznań 2019.
- Pérez Martín I., *Chronography and Geography in Tenth-Century Constantinople: the Manuscript of the Stadiasmus (Madrid, BN, Mss/4701)*, „Geographia Antiqua” 2016, 25, s. 79-98.
- Pollard N., *Soldiers, cities and civilians in Roman Syria*, Ann Arbor 2000.
- Rey-Coquais J.-P., *Arados et sa pérée aux époques grecque, romaine et byzantine*, Paris 1974.
- Rey-Coquais J.-P., *Notes de géographie syrienne antiques. III. Les parages de Paltos*, „Mélanges de l'université Saint-Joseph” 1965, 41, s. 211-235.

- Riis P.J., I. Thuesen I. et al., *Topographical studies in the Ġabala Plain*, Copenhagen 2004.
- Ritterling E., *RE*, XII, 1925, col. 1517-1532 (s.v. legio III Gallica).
- Sartre M., *Bornes du territoire ou marques de propriété. Appendice*, „Syria. Archéologie, art. et histoire” 1997, 74, s. 139-140.
- Sartre M., *D’Alexandre à Zénobie. Histoire du Levant antique IVe siècle av. J.-C.-IIIe siècle ap. J.-C.*, Paris 2001.
- Sartre M., *La Syrie creuse n’existe pas*, [in:] *L’historien et ses territoires. Choix d’article*, éd. P. Brun, Bordeaux 2014, s. 121-140 (=Sartre M., *La Syrie creuse n’existe pas*, [in:] *La géographie historique au Proche-Orient (Syrie, Phénicie, Arabie grecques, romaines et byzantines: actes de la table ronde de Valbonne, 16-18 septembre 1985*, dir. P.-L. Gatier, B. Helly, J.-P. Rey-Coquais, Paris 1988, s. 15-40).
- Sartre M., *Retour vers la Cœlé-Syrie*, „Syria. Archéologie, art et histoire” 2018, 95, s. 447-460.
- Sartre M., *Wschód rzymski od Oktawiana Augusta do Sewerów. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e.-235 r. n.e.)*, tłum. S. Rościcki, red. K. Nawotka, Wrocław-Kraków 1997.
- Seigne J., *Les limites orientale et méridionale du territoire de Gêrasa*, „Syria. Archéologie, art. et histoire” 1997, 74, s. 121-138.
- Seyrig H., *Monnaies hellénistiques*, „Revue numismatique” 1964, 6, s. 7-67.
- Whittaker C.R., *Introduction*, [in:] Herodian, *History of the empire. Vol. I. Books 1-4*, transl. C.R. Whittaker, „Loeb Classical Library”, Vol. 454, London-Cambridge 1969, s. IX-LXXXII.